

Transporty do Niska nad Sanem ve světle literatury a pramenů

Mečislav Borák

Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska, sv. 22, 2005, s. 272-294.

ISBN 80-86904-05-9.

Poblíž ostravského sídla Krajského úřadu, v dnešních Sadech Dr. Milady Horákové, stojí nenápadný pomník, z nějž vystupuje do popředí reliéf sedmiramenného svícnu. Západní část parku byla kdysi městským židovským hřbitovem, zlikvidovaným na příkaz úřadů na samém sklonku komunistického režimu. Pod příkrovem hlíny, trávniku a květin tu dodnes spočívají kosti mrtvých židů. A jen kousek odtud, v někdejší Jízdárně, začalo první dějství dramatu v režii nacistického režimu, které rozneslo kosti dalších ostravských židů po celém světě. Pomník připomíná počátek deportací evropských židů, jež němečtí nacisté zahájili hned po rozpoutání druhé světové války, už v říjnu roku 1939. První židovský transport v historii holocaustu vyjel na východ porobeného Polska právě z Moravské Ostravy a nechvalně tak zapsal město do povědomí světové veřejnosti. Ostravští židé měli v Nisku nad Sanem postavit koncentrační tábor, k němuž směřovaly další transporty z Ostravy, Vídně a Katovic. Naprostá většina z více než pěti tisíc deportovaných však nezůstala v Nisku, strážce SS vyhnaly vězně do země nikoho u nové sovětské hranice mezi Sanem a Bugem. Zde pak vyhnance zabíjely místní loupeživé bandy a později též německá likvidační komanda, na přeběhlíky hranic čekaly zase sovětské gulagy. Část vězňů se po zrušení tábora sice vrátila z Niska domů, ani ona však již neunikla dalším deportacím do Terezína a Osvětimi. Hlubokou úctu, s níž si ostravská veřejnost, byť se značným zpožděním, připomněla památku obětí prvních deportací ostravských židů, zvýraznila i účast prezidenta republiky Václava Havla na slavnosti k odhalení pomníku v říjnu 1994.

Záměrem této studie je zjistit, jak je „Akce Nisko“ zobrazena v dosavadních odborných článcích a studiích, včetně některých obecných prací o problematice holocaustu, jaké jsou možnosti archivních pramenů či vzpomínek a jak byly dosud využity. Nečiní si přitom nárok na úplnost, neboť při vší snaze autora některé tituly či fondy nepochybně unikly jeho pozornosti, za což se autor omlouvá. Studie se zároveň pokusí podat stručnou informaci o příčinách, průběhu a významu transportů do Niska s vyznačením problémových okruhů, jež by si zasluhovaly další badatelský zájem.

Niské transporty v literatuře

Dobová domácí literatura si transportů do Niska nijak nevšímalá, avšak úmysl vyhnání židů z ní lze snadno vyčíst. Už knížka německého historika a publicisty Richarda Drapaly, napsaná počátkem roku 1939, ale vydaná až za německé okupace, užívala onen zlověstný termín „konečné řešení židovské otázky“. Rozuměla jím definitivní a úplné vyhnání židů z německého prostoru Ostravy, ještě mu nepřikládala jeho až pozdější likvidační význam.¹ Publikace oslavující 1. výročí začlenění Ostravy do Říše již konstatovala, že židé byli „radikálně a důrazně odstraněni“, pečlivě se však vyhýbala jakýmkoliv konkrétním formulacím.² Ke stejnému účelu vydaná publikace českých kolaborantů odstranění židů uvítala a poděkovala německým okupantům, že toto „rozšafné dílo“ uskutečnili i v zájmu českého národa.³ Seběmenší zmínka o Nisku se však v žádné domácí dobové literatuře nenachází. Jedině v denním tisku lze mezi desítkami oznámení o zákazech, restrikcích a stále tvrdších protižidovských opatřeních úřadů najít výzvy Židovské náboženské obce v Moravské Ostravě, vztahující se k přípravě niských transportů. Ty však byly z příkazu gestapa kamuflovány jako dobrovolná akce židů „z důvodu přeškolení, event. pro přípravu k vystěhování“.⁴ Jen zcela náhodně se objevil článek, z něž by šlo vytušit nějakou souvislost s transporty.⁵ Jediná konkrétní zmínka o započatém „odsunu“ ostravských židů, zveřejněná pouze v německém tisku, vzbudila ihned ostrou kritiku ostravského gestapa, jež se obávalo důsledků prozrazení

¹ „O tom, že ke konečnému řešení židovské otázky stejně jednou dojt musí a také dojde, není dnes v Evropě už žádných pochybností a několik set Židů, pro něž se tu půda stala již příliš horkou, opustilo už republiku a také Moravskou Ostravu. Brzy je budou muset následovat další, dokud republiku a město Moravskou Ostravu nevyklidí poslední Žid.“ DRAPALA, Richard. *Juden in Ostrau*. Ein Kapitel von der Judenplage im ostmähr.-schlesischen Industriegebiet. Schönbrunn (Oder-Ostsudetengau) 1939, s. 96.

² „Bylo samozřejmé, že neprodleně po včlenění do Velkoněmecké říše bylo započato s židovskou otázkou a tento příživník na těle německého národa byl radikálně a důrazně odstraněn.“ HUDOLIN, Fritz. *Der Aufbau der NSDAP und ihrer Gliederungen*. In: Mährisch-Ostrau. Ein Jahr im Großdeutschen Reich. In Zusammenarbeit mit der Kreisleitung der NSDAP Mährisch-Ostrau gestaltet von Dr. Walther Michalitschke. Mährisch-Ostrau 1940, nestr. [s. 44].

³ „Rok Protektorátu Čechy a Morava mohl končiti tím, že po loňském červnovém nařízení pana Protektora přišlo nyní další, jímž se vyřazují Židé úplně z hospodářského života českého národa. Českému národu nezbyvá, než vřele panu Protektorovi in Böhmen und Mähren poděkovati. My sami, jako národ, jsme na to nestačili, nebyli jsme toho schopni a proto tím hlubší a procítěnější dík panu Protektorovi za jeho rozšafné dílo.“ In: *Hospodářský almanach, vydaný u příležitosti I. výročí Protektorátu Čechy a Morava*. Upravil Jiří Kavulok. Moravská Ostrava 1940, s. 116.

⁴ Výzvy byly publikovány od 12. do 16. října 1939 v ostravském německém deníku Mährisch-Schlesische Landeszeitung a v mírně odlišných českých překladech v Moravskoslezském deníku a ostravském vydání Českého slova.

⁵ Např. (PZD.), *Židé ve východním prostoru*. Moravskoslezský deník 20. 10. 1939.

skutečných cílů této akce.⁶ Tím spíše pak úřady tajily informace o jejím průběhu a neslavném zakončení. Nacistická propaganda naopak líčila v příznivých barvách možnost utvoření „židovské rezervace“ na východě někdejšího Polska, čemuž uvěřila i většina světového tisku.⁷ Plány nacistů prohlédlo jen několik dobových zdrojů, patřil k nim např. článek o deportacích ostravských židů do „Lublinlandu“ v londýnských *The Times*.⁸ Takřka neuvěřitelně působí zpráva o zřizování sídliště pro osm tisíc židů poblíž Niska, údajně publikovaná už 7. října 1939 ve švýcarských *National-Zeitung*.⁹ Svérázným dokladem je pozdější protektorátní svědectví účastníka prvního transportu z Ostravy, který 25. října 1939 přešel z Niska do SSSR, po věznění v gulagu se stal vojákem Svobodovy armády a při bojích u Sokolova padl do německého zajetí; o tábore v Nisku se publikovaná výpověď samozřejmě nezmiňovala.¹⁰

Pravdivé informace o „Akci Nisko“ se u nás objevily až po válce, nejprve v drobných novinových článcích¹¹ a v oficiálním časopise Židovské náboženské obce v Praze. Hned první zde zveřejněný článek o tábore v Nisku uvádí velmi přesně všechna zásadní data týkající se prvních dvou ostravských transportů i počtu jejich obětí a pravdivě líčí i strasti vyhnanců do Sovětského svazu, později už zamlčované.¹² Zásadní význam pak mělo svědectví poválečného předsedy ostravské židovské obce stavitele Isidora Zehnguta, publikované v židovském tisku¹³ i v samostatně vydaném přehledu dějin ostravské obce.¹⁴ Velmi pečlivě vykreslilo zvláště životní podmínky vězňů tábora v Nisku a stalo se nepostradatelným zdrojem informací pro všechny pozdější badatele.

⁶ *Auszug der Juden aus dem Ostrauer Gebiet*. Mährisch-Schlesische Landeszeitung 18. 10. 1939, s. 5.

⁷ Přehled světového tisku k této problematice viz MOSER, Jonny. *Nisko: The First Experiment in Deportation*. Simon Wiesenthal Center Annual, 1985, 2, s. 12-13.

⁸ Článek byl zveřejněn v *The Times* 16. 12. 1939 a jeho autorem byl Sir L. Namier. Viz GOSHEN, Seev. *Nisko – Ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 40, 1992, 1, s. 97. Podle Goshena autor jinak pravdivého článku chybně směřuje Nisko s Lublinem.

⁹ Eichmann vybral Nisko jako cíl transportů teprve 15. 10. 1939. Odkaz na článek viz GIGILEWICZ, Edward. *Lublinland - państwo żydowskie w planach III Rzeszy*. Radom 2004, s. 110; *The German New Order in Poland*. London 1941, s. 233.

¹⁰ ROLAND, H. *Váleční zajatci vypovídají...* Podle úředních dokladů sestaveno z příkazu Německého státního ministerstva pro Čechy a Moravu. Praha 1943, s. 22-25.

¹¹ Např. *Nacistický teror proti Židům v Ostravě*. Lidová demokracie 20. 2. 1947.

¹² B.-SP. *Nisko nad Sanem, první koncentrační tábor židovský*. Věstník Židovské náboženské obce v Praze, 9, 1947, č. 1, s. 5-6.

¹³ ZEHNGUT, Isidor. „Nisko“. Věstník Židovské náboženské obce v Praze, 11, 1949, č. 7-10, 13, 26, 27; německý překlad části těchto vzpomínek pod názvem „Der Augenzeuge berichtet“ a „Der Marsch nach Osten“ viz sborník dokumentů *Nazi-Dokumente sprechen*. Red. Rudolf Iltis. Praha [1965], nestr.[s. 31-36]; TÝŽ. *Transport*. Věstník Židovské náboženské obce v Praze, 21, 1959, č. 10, s. 8; TÝŽ. *Nisko*. Tamtéž, 26, 1964, č. 11.

¹⁴ TÝŽ. *Dějiny židovstva ostravského*. Ostrava 1952; nejnovější přetisk Zehngutových vzpomínek pod názvem „Transport do Niska“ viz *Město v nás. Příběhy ostravských Židů*. Ostrava 2004, s. 51-55.

Objevily se rovněž vzpomínky některých dalších účastníků transportů do Niska, např. Bedřicha Morgensterna¹⁵ nebo Ferdinanda Šnice (Schnitzera).¹⁶

V roce 1960 byl dopaden a záhy postaven před soud válečný zločinec Adolf Eichmann, jeden z hlavních iniciátorů transportů do Niska. Protože se před soudem podrobně projednávala i tato etapa jeho života, stala se do té doby nepříliš známá „Akce Nisko“ rázem světově proslulou. Výpovědi svědků v této záležitosti a zvláště výpověď samotného Eichmanna pronikly do celé řady publikací, jež byly procesu věnovány. Připomeňme z nich alespoň např. práci Siegfrieda Einsteina nebo Berndta Nellessena,¹⁷ z českých třeba populární dílo Ladislava Mňáčka nebo jeden z dobových článků.¹⁸ Jednoznačně nejznámější se stal výklad Eichmannova procesu v podání Hannah Arendtové, který poprvé vyšel ve Spojených státech v roce 1963.¹⁹ Zmínka o jejím názoru na vznik a zánik myšlenky na zřízení tábora v Nisku dodnes nechybí v žádné závažnější práci o dějinách holocaustu.

Další událost, jež podstatně ovlivnila historiografii o Nisku, se odehrála v roce 1964. Do té doby byly zdrojem informací badatelů především vzpomínky účastníků transportů, korespondence židovské obce ve Vídni a výpovědi z Eichmannova procesu. Nyní se však objevily přímé materiály ostravského gestapa. Vzbudilo to mimořádný rozruch i kvůli okolnostem nálezu, neboť bedny s dokumenty byly údajně vyloveny ze dna Černého jezera na Šumavě v rámci pátrání štábu Zvědavé kamery Československé televize. Kromě prezidenta Novotného, ministra vnitra Štrougala a utajených organizátorů akce nikdo netušil, že se ve skutečnosti jedná o provokaci Státní bezpečnosti v rámci „Operace Neptun“. Cílem provokace bylo oživit kampaň proti promlčení válečných zločinů ve Spolkové republice Německo, kompromitovat některé západoevropské politiky a případně ochromit část zpravodajské sítě německé rozvědky. Aby se objevu materiálů, zčásti přivezených z trofejních archivů v Moskvě, dodalo na věrohodnosti, byly k nim přidány i méně známé dokumenty z československých archivů,

¹⁵ MORGENSTERN, Bedřich. *První transport*. Nová svoboda 20. 10 1964.

¹⁶ CHLÁDKOVÁ, Ruth. *Cesta domů*. Vzpomínka na Nisko. Věstník židovských náboženských obcí v Československu, 31, 1969, č. 11, s. 5.

¹⁷ EINSTEIN, Siegfried. *Eichmann, Chefbuchhalter des Todes*. Frankfurt am Main 1961 (na s. 28-29 je svědectví Eduarda Taskiera o Nisku); NELLESEN, Bernd. *Der Prozess von Jerusalem*. Düsseldorf-Wien 1964 (na s. 81 je svědectví Maxe Bognera o Nisku).

¹⁸ MŇÁČKO, Ladislav. *Já, Adolf Eichmann...* Praha 1961 (na s. 78-79 je stylizovaná výpověď Eichmanna o Nisku); LAHAV, Jehuda. *Listina T-576*. Hlas revoluce, 1965, č. 5.

¹⁹ ARENDTOVÁ, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě*. Zpráva o banalitě zla. Praha 1995 (na s. 100-103 je parafráze Eichmannovy výpovědi o Nisku).

dosud většinou deponované v archivu ministerstva vnitra.²⁰ Týkalo se to i dokumentů ostravského gestapa o deportacích ostravských židů v roce 1939 do Niska a v roce 1942 do Terezína. Provokaci tehdy uvěřil i Simon Wiesenthal a někteří historici ji neprohlédli dodnes. Díky „tajemnému nálezu“ z Černého jezera se však pravdivé informace o přípravách a realizaci niských transportů konečně dostaly na veřejnost. Dezinformační odbor Státní bezpečnosti předal materiály gestapa Židovské obci v Praze a úřady zařídily vydání výboru dokumentů v němčině.²¹

Prostřednictvím Simona Wiesenthala se kopie dokumentů dostaly do zahraničí a od té doby je citují autoři všech zásadních studií o Nisku. Rakouský historik Jonny Moser se soustředil především na vylíčení vídeňských transportů do Niska a úlohy tamní židovské obce, ale přispěl i k poznání role Niska v systému nacistických deportací židů.²² Mimořádným znalcem problematiky se stal izraelský historik Seev Goshen, původním jménem Rudolf Goldberger, účastník prvního ostravského transportu. Podrobně popsal historii tábora v Nisku a naznačil i jeho souvislost s nacistickým plánem „konečného řešení židovské otázky“.²³ V rámci třídílného kompendia o československých židech vydaného v USA se známá historička Livia Rothkirchenová ve své studii o válečném osudu českých židů blíže zmínila o „Akci Nisko“, v upravené podobě vyšlo její dílo později též česky. Ještě podrobněji se ve zmíněném americkém sborníku zabýval Niskem Erich Kulka.²⁴ Prvním českým autorem, který obsáhle a zajímavě zpracoval nové archivní materiály o Nisku, byl Dušan Tomášek.²⁵ Historik Miroslav Kárný je autorem několika prací, z nichž především německy psaná studie o Nisku v historii „konečného řešení“ získala mezinárodní věhlas. Její modifikovaná verze se později stala součástí

²⁰ BITTMAN, Ladislav. *Špionážní oprátky. Pohledy do zákulisí československé zpravodajské služby*. Praha 1992, s. 93-112 („Tajemství Černého jezera“); TÝŽ. *Mezinárodní dezinformace. Černá propaganda, aktivní opatření a jiné akce*. Praha 2000, s. 176-180 („Operace Neptun“); RŮŽIČKA, Daniel. *Všechno to byl velký podvod s krycím názvem Neptun, říká po 35 letech o záhadách šumavských jezer Vladimír Branislav*. Lidové noviny 8. 9. 1999, s. 21.

²¹ *Nazi-Dokumente sprechen*, c. d.

²² MOSER, Jonny. *Die Verfolgung der Juden*. In: *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934-1945. Eine Dokumentation*. Bd. 3, 2. Aufl. Wien 1975, s. 194-326; TÝŽ. *Nisko: The First Experiment...* c. d.; TÝŽ. *Dr. Benjamin Murelstein – navždy obviněným?* In: *Terezín v konečném řešení židovské otázky*. Praha 1992, s. 87-92.

²³ GOSHEN, Seev. *Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939*. Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 29, 1981, 1, s. 74-96; TÝŽ. *Nisko – Ein Ausnahmefall...* c. d.

²⁴ ROTHKIRCHEN, Livia. *The Jews of Bohemia and Moravia 1938-1945*. In: *The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveys*. Vol. III. Philadelphia-New York 1984, s. 3-74; TÁŽ. *Osud Židů v Čechách a na Moravě v letech 1938-1945*. In: *Osud Židů v protektorátu 1939-1945*. Praha 1991, s. 17-79; KULKA Erich. *The Annihilation of Czechoslovak Jewry*. In: *The Jews of Czechoslovakia*, c. d., s. 265-268.

²⁵ TOMÁŠEK, Dušan. *Transport do Niska*. *Hlas revoluce*, 1969, č. 49, s. 8, č. 50-51, s. 11-12.

Kárného monografie o genocidě českých židů v německé protektorátní politice a dosud neztratila svůj význam.²⁶

Zájem o problematiku transportů do Niska kulminoval v roce 1994 u příležitosti 55. výročí této události. Bylo to vlastně poprvé, co se u nás mohlo „kulaté“ výročí Niska veřejně a bez zábrán připomínat, vždyť i „půlstoleté“ výročí proběhlo bez zájmu tehdejšího režimu. Pro mnohé z bývalých deportovaných vězňů to zároveň byla příležitost poslední. Významu této skutečnosti odpovídaly i vzpomínkové slavnosti. V jejich rámci se v Ostravě uskutečnila mezinárodní vědecká konference „*Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*“. Později vydaný sborník obsahoval 32 příspěvků k židovské problematice, z nichž celkem 10 se přímo týkalo „Akce Nisko“. Pojednávaly o zařazení Niska do rámce „konečného řešení židovské otázky“, o průběhu deportací i životních osudech některých deportovaných. I když ve sborníku převažují materiály k obecné problematice, je to i z hlediska niských transportů dosud nejobsáhlejší vědecký sborník.²⁷

Na konferenci byla rovněž představena dosud jediná monografie na téma Niska, zobrazující deportace na pozadí historického vývoje židovské komunity Ostravska a využívající v širokém rozsahu zvláště archivní materiály a vzpomínky. Soustředila se především na souvislosti všech tří proudů deportací z Ostravy, Vídně a Katovic, na podmínky života v táborech a na osudy vězňů, zvláště pak těch, jimž se podařilo překročit sovětskou hranici. Kromě obrazových příloh je v knize též osobní rejstřík a jmenný seznam židů deportovaných z Ostravy v prvních dvou transportech. I když práce vycházela z obsáhlého souboru pramenů a literatury, její užitnou hodnotu poněkud snížilo rozhodnutí vydavatele vynechat poznámkový aparát s odkazy na citace.²⁸ V témž roce bylo výročí transportů do Niska uctěno též v Izraeli vydáním sborníku statí „*Město*

²⁶ KÁRNÝ, Miroslav. *Die „Judenfrage“ in der nazistischen Okkupationspolitik*. *Historica*, 21, 1982, s. 137-192; TÝŽ. *Nisko in der Geschichte der „Endlösung“*. *Judaica Bohemiae*, 23, 1987, č. 2, s. 69-84; TÝŽ. *Akce Nisko. Konec před začátkem*. *Židovská ročenka 1988/1989*. Praha 1988, s. 104-114; TÝŽ. „*Konečné řešení*“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991, s. 39-47 („První deportace: Akce Nisko“).

²⁷ *Nisko 1939/1994. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Sborník referátů z mezinárodní vědecké konference. Red. Ludmila Nesládková. Ostrava 1995. Problematiky Niska se týkají příspěvky: BENZ, Wolfgang. *Endlösung – zur Geschichte des Begriffs*, s. 62-77; ZÁMEČNÍK, Stanislav. *Der Fall Nisko im Rahmen der Entstehungsgeschichte „der Endlösung der Judenfrage“*, s. 92-99; BORÁK, Mečislav. *Příprava a průběh niských transportů*, s. 100-105; KÁRNÝ, Miroslav. *Tábor Nisko a plán „říšského ghetta“*, s. 106-117; GOSHEN, Seev. *Die Nisko-Aktion, Mythos und Wirklichkeit*, s. 118-124; NEČAS, Ctibor. *Akce Nisko a příprava „konečného řešení romské otázky“*, s. 125-127; MARSZAŁEK, Józef. *The Camp of Zarzecze near Nisko in the system of Jewish labour camps*, s. 139-147; KULKA, Erich. *Nisko a účast ostravských Židů v boji československých vojsk proti nacistickému Německu v druhé světové válce*, s. 191-206; KOPOLD, Bedřich. *Nejen utrpení, ale i odplata*, s. 207-212; WINECKI, Otto. *Příspěvek k akci Nisko*, s. 301-305.

v nás. *Příběhy ostravských Židů*“. Sborník byl vydán pouze hebrejsky (ivrit), s obsáhlým českým resumé. Kapitola o Nisku zde zpracovala Akiva Nir,²⁹ na rozdíl od českého, mírně přepracovaného vydání z roku 2004, kde byl místo jejího příspěvku zařazen přetisk starší práce Isidora Zehnguta. Niska se zde týkají rovněž tři vzpomínky pamětníků a nově je zařazen objevný příspěvek Jicchaka Naor-Lernera o třetím ostravském transportu, který už do Niska nedojel.³⁰

Kromě těchto stěžejních prací o transportech do Niska existuje dnes už celá řada dílčích pohledů. Ostravským transportům je věnován prostor v obou poválečných *Dějínách Ostravy*, v těch starších je kupodivu mnohem rozsáhlejší.³¹ Příležitostné články o transportech jsou většinou již fundované,³² stále častější jsou zmínky o nich v odborné literatuře.³³ Objevují se vzpomínky na bývalé vězně,³⁴ zvláště na ty, kteří se z Niska dostali do Sovětského svazu a vraceli se s československou bojovou jednotkou.³⁵ Zde má své nezastupitelné místo historik a spisovatel Erich Kulka, v jehož pracích o židech

²⁸ BORÁK, Mečislav. *Transport do tmy*. První deportace evropských Židů. Úvodní slovo napsal Václav Havel. Ostrava 1994.

²⁹ *Město v nás*. Příběhy ostravských Židů. Uspořádala Cipora Nir. Mavrechet, Kibuc Dalia 1994. Kapitola o Nisku viz NIR, Akiva. *Deportace Nisko, první transport Židů na evropské půdě*, české resumé s. III.

³⁰ *Město v nás*. Příběhy ostravských Židů. Editor Marek Otisk, uspořádali Cipora Nir a Evžen Daniel Wechsberg. Ostrava 2004. Niska se týkají příspěvky: NIR, Cipora. *JUDR. František Kahn (1895-1944)*, s. 38-40; ZEHNGUT, Isidor. *Transport do Niska*, s. 51-55; ERBEN-EISENBERG, Petr. *Ostrava, jak jsem ji zažil od února 1941 do srpna 1942*, s. 72-75; ALTER-KRÁMER, Eva. *Pozdní vzpomínka*, s. 77; ALTER, Arie-Artur. *Z Ostravy na Sibiř a zpět*, s. 78-79; NAOR-LERNER, Jicchak. *Poslední transport, který nedojel do Niska*, s. 56-57.

³¹ NEČAS, Ctibor. *Osudy města za nacistické okupace a národně osvobozovacího boje*. In: *Dějiny Ostravy*. Připravili Karel Jiřík a Blanka Pitronová. Ostrava 1967, s. 522-526; GROBELNÝ, Andělín. *Osudy města po mnichovském diktátu a za nacistické okupace (1938-1945)*. In: *Dějiny Ostravy*. K vydání připravil Karel Jiřík. Ostrava 1993, s. 376.

³² Např. JIŘÍK, Karel. *Deportace Židů z Ostravska v r. 1939*. Moravskoslezský týdeník, příloha Moravskoslezského dne 18. 5. 1991; BOHÁČ, Květoslav. *Židé a Ostrava v toku času*. Moravskoslezský večerník 31. 5. 1991, č. 47, s. 4-5.

³³ Např. F. K. *Pražské transporty do Lodže*. Hlas revoluce, 1990, č. 40, s. 5; PRZYBYLOVÁ, Blažena. *Emigrace ostravského židovského obyvatelstva ve 30. a 40. letech 20. století*. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis, Historica, 3, 1995, s. 67; ŠTĚPÁNEK, Zdeněk. *Nacifikace a moravští lékaři (1939-1945)*. Brno 2004, s. 186-189.

³⁴ ELIAS, Ruth. *Naděje mi pomohla přežít*. Ostrava 1994, s. 63-65, 72-75 (Willi Morgenstern); BITTMAR, Henryka. *Tak bardzo chciało się żyć*. Głos Ludu 10. 2. 1996, s. 3 (Zikmund Spitzer); OLŠER, Břetislav. *Přežili šest válek*. Ostrava 2000, s. 47 (Max Bachrach) a 186 (Otto David).

³⁵ Např. STEINER, Arnošt. *Za cenu života*. Praha 1981; BORSKÝ, Karel. *Zítřka začne obyčejný den*. Praha 1984; *Medailonky statečných*. Praha 1998, s. 77 (Erich a Ervín Falterovi), 89 (Josef a Kurt Grossovi), 228 (Arnošt Steiner), 247 (Adolf, Vilém a Josef Tomanovi); ŠTEMR, Michal. *Nejkrásnější den mého života*. Židovská ročenka 1966/1967, Praha 1966, s. 43-47 (Arnošt Steiner); KROUPA, Karel. *U nejstaršího bojovníka od Sokolova*. Národní osvobození, 1996, č. 8, s. 7 (Bedřich, Viktor, Rudolf a Otto Goldflamovi); BORÁK, Mečislav. *České stopy v Gulagu*. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu. Opava 2003, s. 92-95.

v československém vojsku na Východě i na Západě figurují stovky jmen někdejších vězňů tábora v Nisku.³⁶

Dosavadní výzkum si všimal nejen ostravské větve transportů do Niska, ale též obou jejich dalších větví. Na rozdíl od transportů z Vídně, zdokumentovaných již zmíněným Jonny Moserem³⁷ a některými jeho kolegy,³⁸ je historie transportů z Katovic dosud bohužel jen málo známá, i když s ostravskými transporty velmi úzce souvisí. Existují pouze nepatrné zmínky o deportacích židů z českých obcí z okolí Bohumína, Karviné, Doubravy a Orlové na české straně Těšínska,³⁹ a z okolí Těšína, Skočova, Bílska a Sosnowce na polské straně Horního Slezska.⁴⁰ Až na několik dalších drobných zmínek v obecně zaměřených publikacích žádná studie o přípravě a průběhu katovických transportů do Niska dosud nevznikla.⁴¹ Je to možná způsobeno i skutečností, že na rozdíl od Vídně se spisy židovských obcí z Horního Slezska nedochovaly a na rozdíl od Ostravy neexistují ani materiály katovického gestapa, takže badatelé jsou patrně odkázáni jen na torza vzpomínek.

Poněkud lepší je situace ohledně výzkumu osudu třetího ostravského transportu, který místo do Niska nad Sanem dojel do Sosnowce, kde byli vězni uzavřeni v narychlo zřízeném táboře, než se je podařilo přemístit do slovenského židovského tábora ve Vyhne poblíž Banské Štiavnice. Donedávna se o tomto transportu skoro nic nevědělo, až na drobné zmínky některých pamětníků a útržky informací z dějin židovské obce v Sosnowci.⁴² Teprve mimořádně objevná a důkladná studie Lukáše Příbyla podrobně osvětlila původ vězňů, většinou přivezených z Prahy, i poměry v sosnoweckém táboře,

³⁶ KULKA, Erich. *Jews in the Czechoslovak Armed Forces During World War II*. In: *The Jews of Czechoslovakia*, c. d., s. 331-448; TÝŽ. *Židé v československé Svobodově armádě*. Praha 1990; TÝŽ. *Židé v československém vojsku na Západě*. Praha 1992.

³⁷ MOSER, J. *Die Verfolgung...*, c. d.; TÝŽ. *Nisko: The First Experiment...* c. d.

³⁸ Např. STEINER, Herbert. *Gestorben für Österreich*. Wien 1968, s. 23; ROSENKRANZ, Herbert. *Verfolgung und Selbstbehandlung*. Die Juden in Österreich 1938-1945. Wien-München 1979, s. 216-219.

³⁹ Např. DEMEL, Jiří. *Zánik židovské komunity na Bohumínsku v letech 1939-1940*. *Vlastivědné listy*, 22, 1996, č. 2, s. 14; PLAČEK, Vilém. *Město Karviná za nacistické okupace*. In: *Karviná, Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města*. Ostrava 1968, s. 188; *Dějiny Orlové*. Red. Mečislav Borák. Orlová 1993, s. 119.

⁴⁰ PASZ, Franciszek. *Żydzi i My w Cieszynie*. Cieszyn 1995, s. 81; SZOTEK, Halina. *Wojenne losy skoczowskich Żydów*. In: *W cieniu skoczowskiej synagogi*. Red. Jan Spyra. Skoczów 1994, s. 83-84; CYBULSKI, Bogdan. *Żydzi polscy w prowincji górnośląskiej w okresie II wojny światowej*. *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka“*, 1989, č. 1, s. 141; JAWORSKI, Wojciech. *Z dziejów społeczności żydowskiej w Sosnowcu*. Katalog wystawy. Sosnowiec 1993, s. 19.

⁴¹ SZCZEŚNIAK, Andrzej Leszek. *Judeopolonia II. Anatomia zniewolenia Polski*. Radom 2002, s. 91-97; JASTRZĘBSKI, Włodzimierz. *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939-1945*. Poznań 1968, s. 19-20; POTOCKI, Andrzej. *Żydzi w Podkarpaciu*. Rzeszów 2004, s. 115-116, 190.

⁴² SZTERNFINKIEL, Natan Elias. *Zagłada Żydów Sosnowca*. Katowice 1946, s. 20-21.

včetně portrétů některých vězňů a okolností jejich odjezdu v únoru 1940 na Slovensko.⁴³ Tady štafetu výzkumu částečně převzal nitranský historik Eduard Nižňanský, který prozkoumal pobyt protektorátních židů v táboře Vyhne až do jeho likvidace v době Slovenského národního povstání v roce 1944.⁴⁴

Zdá se tedy, že informací o „Akci Nisko“ je dnes již dostatek k tomu, aby se v patřičných souvislostech objevily i v obecných dílech o problematice holocaustu. Není v našich silách provést kompletní revizi této produkce, pro příklad snad postačí subjektivní výběr některých titulů z bohaté nabídky posledních let. Znalec Eichmanna Hans Safrian podrobně rozebírá nacistické záměry vůči židům, sleduje úlohu Eichmanna a zmiňuje se rovněž o „Akci Nisko“.⁴⁵ Kanadský historik Michael R. Marrus píše v souvislosti s Niskem o změnách priorit ve vysídlovacích plánech nacistů.⁴⁶ Britský historik Alan Bullock uvádí brutální vysídlování Židů a Poláků v roce 1939, ale o táboře v Nisku se nezmiňuje.⁴⁷ Česko-izraelská badatelka Ruth Bondyová si v obsáhlé monografii o Jakobu Edelsteinovi všímá niských transportů velmi důkladně, neboť přímo ovlivnily Edelsteinův život.⁴⁸ Německý badatel Jochen von Lang zmiňuje ve své práci o gestapu „Akci Nisko“ jen letmo a s mnohými chybami.⁴⁹ Britský historik Mark Roseman ve známé knize o konferenci ve Wannsee připomíná první deportace „5000 Židů z Prahy, Moravské Ostravy a Vídně“.⁵⁰ Americký historik holocaustu Richard Breitman uvádí poměrně přesné údaje o transportech do Niska i o důvodech jejich pozastavení.⁵¹ Polský historik Edward Gigilewicz podrobně rozebírá nacistické plány na zřízení židovské rezervace, ale v případě Niska uvádí zcela nesmyslné údaje o počtu

⁴³ PŘIBYL, Lukáš. *Osud třetího protektorátního transportu do Niska*. Terezínské studie a dokumenty 21000. Editoři Miroslav Kárný a Eva Lorencová. Praha 2000, s. 309-346.

⁴⁴ NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Aktion Nisko, Lager Sosnowiec (Oberschlesien) und Anfänge des jüdischen Lagers in Vyhne (Slowakei)*. Rukopis.

⁴⁵ SAFRIAN, Hans. *Die Eichmann-Männer*. Wien-Zürich 1993, s. 71-72; Týž. *Eichmann und seine Gehilfen*. Frankfurt am Main 1995, s. 78-81.

⁴⁶ MARRUS, Michael R. *Holocaust*. Historiografia. Warszawa 1993, s. 95-96.

⁴⁷ BULLOCK, Alan. *Hitler a Stalin*. Paralelní životopisy. Plzeň 1995, s. 641.

⁴⁸ BONDYOVÁ, Ruth. *Jakob Edelstein*. Praha 2001, s. 157-166. Autorka tvrdí, že v katovickém transportu bylo i 12 malých dětí, což jiné prameny nezmiňují. Nesprávně uvádí jméno obce poblíž Niska jako Piscina (správně Pysznica) a jméno prvního mrtvého z deportovaných židů jako Mendel (taková osoba na seznamu deportovaných nefiguruje, podle jiných svědectví šlo o Hermanna Mandlera ze Slezské Ostravy).

⁴⁹ LANG, Jochen von. *Gestapo*. Nástroj teroru. Spolupráce Claus Sibyll. Praha 1994, 2. vyd. 2001, s. 109-111. Autor nesprávně situuje Nisko až do okresu Radom. Zjevně vymyšlená je informace, že do Niska byl vyslán „transport čtyř tisíc řemeslníků“ z Vídně a také další tisíce židů z bývalého Československa. Naprostým nesmyslem je tvrzení, že „když 28. října 1939 byla část Polska prohlášena za Generální gouvernement [došlo k tomu ve skutečnosti už 12. října], shromáždily se v centru Prahy zástupy protestujících,“ zvláště prý před sídlem gestapa na Václavském náměstí (atp.).

⁵⁰ ROSEMAN, Mark. *Setkání ve vile u jezera*. Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“. Praha 2003, s. 33.

věznů.⁵² Nejlepší znalec Hitlera britský historik Ian Kershaw zmiňuje transporty do Niska z Vídně, Katovic a „Moravy“.⁵³ Britský badatel Laurence Rees, tvůrce známého dokumentárního seriálu televize BBC „Osvětim“, v souvislosti s Niskem hovoří pouze o přesídlení tisíců židů z Rakouska a Ostravu ani Katovice vůbec nezmiňuje.⁵⁴

Jak je vidět, informace o Nisku úspěšně pronikají do syntetických prací po celém světě, bohužel však někdy v poněkud zkomolené či neúplné podobě. Zbývá dodat, že transport do Niska se připomíná i ve dvou románech, jejichž autory jsou Arnold Zweig a Simon Wiesenthal (v obou případech se jednalo o transporty z Vídně).⁵⁵ O transportech z Ostravy a z Těšínska pojednávají dvě diplomové práce obhájené na Ostravské univerzitě.⁵⁶ „Akce Nisko“ se stala námětem dvou výstav⁵⁷ a jednoho televizního dokumentárního filmu,⁵⁸ byla rovněž součástí dalších dvou televizních filmů.⁵⁹ Při evidenci ohlasu niských transportů je bohužel třeba zmínit i ostudnou provokaci z rádobynacistických kruhů českých skinheadů, vydávajících svůj „zin“ (časopis) s názvem *White Blow* (Bílý úder), v němž se pokusili zhanobit památku obětí transportu.⁶⁰

⁵¹ BREITMAN, Richard. *Architekt „konečného řešení“*. Himmler a vyvraždění evropských Židů. Praha 2004, s. 91-93.

⁵² GIGILEWICZ, E. *Lublinland*, c. d., s. 109. Autor uvádí, že na Lublinsko bylo počátkem října dovezeno 45 tisíc židů z protektorátu, zvláště z Moravské Ostravy, Prahy, Plzně, Bohumína a Těšína. Na jiném místě (s. 126) situuje likvidační koncentrační tábor Malý Trostinec do Čech.

⁵³ KERSHAW, Ian. *Hitler. 1936-1945: Nemesis*. Praha 2004, s. 301-302. Zmiňuje též transport vídeňských cikánů, k němuž ale nedošlo.

⁵⁴ REES, Laurence. *Osvětim*. Nacisté a „konečné řešení“. Praha 2005, s. 31. Dále mylně uvádí, že po ztroskotání Eichmannova plánu s Niskem na jaře 1940 bylo Polsko nakonec rozděleno do dvou celků, na území přiřčená k Říši a Generálnímu gouvernementu (ve skutečnosti k tomu došlo již v říjnu 1939).

⁵⁵ ZWEIG, Arnold. *Soutěskou do osvobození*. Praha 1946; WIESENTHAL, Simon. *Uciezka przed losem*. Gdynia 1992.

⁵⁶ KANTOR, Miroslav. *Záhada těšínských židů*. Diplomová práce. FF Ostravské univerzity, Ostrava 1994, s. 47-68; MADLOVÁ, Eva. *Životní osudy účastníka niského transportu Zigmunda Spitzera (příspěvek ke studiu dějin židovské minority na Frýdecku)*. Diplomová práce. FF Ostravské univerzity, Ostrava 1995.

⁵⁷ *Transport do Niska*. Výstava Muzea Těšínska v Památníku životické tragédie v Havířově-Živicích, 10. 8. 1994 – 31. 12. 1996; *Transport do Niska*. Výstava Slezského zemského muzea v Nové radnici v Ostravě, 18. 10. – 4. 11. 1994.

⁵⁸ *Transport do neznáma*. Dokumentární film ČT Ostrava, režie Jan Flak, námět a scénář Mečislav Borák, vysílán 3. 3. a 8. 3. 1994.

⁵⁹ *Intolerance*. Publicistický film ČT Ostrava, režie Jan Flak, vysílán 27. 8. 1997 a 5. 9. 2004 (ČT 2); *Holocaust*. Dokumentární film ČT Praha, režie Petr Jančárek, 1. díl – Fotografie zastavují čas, vysíláno 18. 1., 19. 1. a 21. 1. 2004 (ČT 2).

⁶⁰ *Ostravští Židé*. *White Blow*, No.2, [1996], nestr. Článek plný vyčpělých antisemitských frází schvaloval „zúčtování“ se židy a označil nacistické vypalování synagog za „velké události dějin Ostravy“. Přiřadil k nim nejen transporty židů do Niska nad Sanem, ale i do Terezína a Osvětimi, kde prý si na 8 tisíc židů z Ostravy „prodloužilo pobyt“ navždy atp.

Archivní prameny a vzpomínky

Jediný tištěný výbor dokumentů k „Akci Nisko“⁶¹ přináší sice zásadní dokumenty k přípravě transportu na ostravském gestapu a některé z nich uvádí i jako fotokopie, ani zdaleka však není reprezentativní, protože sloužil spíše dobovým propagandistickým cílům. Dílčí materiály obecného charakteru lze najít v mnoha jiných výborech nacistických dokumentů, např. v edici zpráv SD,⁶² ve sbornících dokumentů o antisemitismu v Německu⁶³ či okupační politice v Polsku⁶⁴ aj.

Základní soubor dokumentů k transportům do Niska se nachází v Národním archivu v Praze ve fondu materiálů ostravského gestapa. Tvoří jej dva kartony korespondence ostravské pobočky gestapa s Ústřednou pro židovské vystěhování v Berlíně, Praze a Vídni, s úřadovkami gestapa v Berlíně, Brně, Vídni a Katovicích, s orgány státní správy (např. s ředitelstvím železnic v Opolí), s židovskou obcí ve Vídni aj. Jsou zde rovněž záznamy rozhovorů a porad nacistických funkcionářů (zvl. Eichmanna), hlášení a statistiky židovské obce v Ostravě, vyhlášky a úřední oběžníky, dálnopisy a telegramy o přípravě a realizaci transportů z Ostravy, Vídne i Katovic, policejní protokoly, jmenné soupisy deportovaných podle vagonů, dílčí zprávy o činnosti tábora v Nisku včetně korespondence o úhradě nákladů na jeho provoz atd.⁶⁵ Volně se k této problematice vztahují i některé další materiály ostravského gestapa, např. seznamy cenností zabavených ostravským židům.⁶⁶ Část zmíněného fondu, zahrnující především korespondenci brněnské úřadovny gestapa s pobočkou v Ostravě a dalšími institucemi se dnes nachází v Moravském zemském archivu v Brně, kam byla z Prahy

⁶¹ *Nazi-Dokumente sprechen*, c. d.

⁶² *Meldungen aus dem Reich 1938-1945*. Die geheimen Lageberichte des SD der SS. Vyd. Heinz Boberach. Sv. 1-17. Herrsching 1984. Např. na s. 372 je hlášení o demonstraci v Ostravě při odjezdu prvního transportu do Niska, jež v českém překladu uvádí ČELOVSKÝ, Boris. *So oder so*. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933-1945. 1. vyd. Ostrava 1995, s. 232.

⁶³ *Verfolgung, Vertreibung, Vernichtung*. Dokumente des faschistischen Antisemitismus 1933 bis 1942. Leipzig 1987. Je zde např. Heydrichova depeše velitelům operačních skupin Sipo ze 21. 9. 1939 o „židovské otázce v obsazených územích“, záznamy z porad u Heydricha ze 27. a 29. 9. 1939 o deportacích židů, Himmlerův výnos ze 30. 10. 1939 o přesídlení židů a Poláků aj. (s. 236-253).

⁶⁴ *Die Faschistische Okkupationspolitik in Polen (1939-1945)*. Ed. Werner Röhr. Berlin 1989. Kromě Heydrichova dopisu ze 21. 9. 1939 je zde záznam z porady u Hitlera ze 17. 10. 1939, na níž se rozhodlo o zániku „Akce Nisko“ (s. 120-122, 133-134); *Faschismus-Getto-Massenmord*. Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen während des zweiten Weltkrieges. Frankfurt am Main, b.d. Zde jsou mj. dokumenty z Židovského historického ústavu ve Varšavě o vysídlování židů do Generálního gouvernementu (s. 42-46).

⁶⁵ Fond býval dříve citován pod označením OVS (Okupační vojenské soudy), karton 100, ale dnes má označení Materiály gestapa Moravská Ostrava, kartony č. 101-653-1, 101-653a.

⁶⁶ Národní archiv Praha, kart. č.101-653-9.

převedena.⁶⁷ Kopie materiálů ostravského gestapa k „Akci Nisko“ získalo Dokumentační centrum Simona Wiesenthala ve Vídni,⁶⁸ jehož prostřednictvím se dostaly rovněž do Archivu Yad Vashem v Jeruzalémě, do dokumentačního střediska Univerzity Haifa⁶⁹ a zčásti též do Ústavu pro soudobé dějiny (Institut für Zeitgeschichte) v Mnichově. Dílčí zmínky o Nisku lze najít i v jiných fondech Národního archivu v Praze, např. ve fondu výstřižkového archivu,⁷⁰ ve fondu říšského protektora⁷¹ či Prezidia ministerské rady.⁷² Ve fondu vzpomínkové soutěže SPB-SBS jsou vzpomínky některých pamětníků niských transportů.⁷³

V Archivu Ministerstva vnitra České republiky v Praze, jehož předchůdce kdysi spravoval zmíněné materiály gestapa, zůstala dnes již jen torza dokumentů vztahujících se k Nisku. Je zde např. zajímavá analýza průběhu holocaustu v českých zemích,⁷⁴ nebo výpověď Benjamina Murelsteina o jeho pobytu v Nisku.⁷⁵ V pobočce archivu v Kanicích u Brna zbyla zřejmě ještě menší torza podobných dokumentů.⁷⁶

Ústřední vojenský archiv v Praze uchovává hlášení vojenských zpravodajských služeb, jež zachycují zprávu o transportech.⁷⁷ Ve fondech týkajících se československého vojska v SSSR je evidence několika set židů z Ostravska, původně deportovaných do Niska, kteří přešli do SSSR a později vstoupili do Svobodovy jednotky.

V Moravském zemském archivu v Brně jsou kromě zmíněných materiálů gestapa převedených z Prahy též torza korespondence Úřadu říšského protektora se zmínkou o Nisku.⁷⁸ V Zemském archivu v Opavě je ve fondu ostravského policejního ředitelství

⁶⁷ Moravský zemský archiv Brno, kart. č.101-355-24.

⁶⁸ Dokumentationszentrum des Bundes jüdischer Velfolger des Naziregimes, Wien, Saltorgasse 6/IV/5.

⁶⁹ Zde jsou uloženy pod signaturou Cz 3 h 11. Viz GOSHEN, S. *Eichmannn...*, c. d., s. 83.

⁷⁰ Národní archiv Praha, Zahraniční tiskový archiv, např. kart. č. 1419, kde jsou ohlasy světového tisku na deportace židů.

⁷¹ Tamtéž, Říšský protektor Čech a Moravy, např. v kart. č. 114-286-2 jsou denní hlášení pobočky gestapa v Ostravě.

⁷² Tamtéž, Prezidium ministerské rady, např. k. 588.

⁷³ Např. PICK, Heřman. *Domáci a zahraniční odboj*, i. č. 1573.

⁷⁴ Archiv MV ČR Praha, Správa vyšetřování StB - odd. válečných zločinců, sign. 325-90-1, Rozbor průběhu konečného řešení žid. otázky na území Československa, 1973. Je zde mj. soupis dokumentů k „Akci Nisko“ a zmínka o výpovědi sekretářky gestapa v Ostravě Edit Schuberové, která byla při výsleších židů uprchlých z Niska.

⁷⁵ Tamtéž, Ústředna StB po roce 1945, sign. 305-633-1, s. 156-157, Niskotransporte 1939.

⁷⁶ Archiv MV ČR, pobočka Brno-Kanice, Krajská správa SNB Ostrava, B 7-2, kart. č. 1, sl. č. 3, Soupis 21 židů v Bohumíně ze 4. 10. 1939.

⁷⁷ Ústřední vojenský archiv Praha, Velitelství vojenské zpravodajské služby, sign. 37-91-1. Dokumenty publikoval KOKOŠKA, Stanislav. *Dvě neznámé zprávy z okupované Prahy o postavení židovského obyvatelstva v Protektorátě*. Terezínské studie a dokumenty 1997. Ed. Miroslav Kárný, Margita Kárná. Praha 1997, s. 30-44.

⁷⁸ Moravský zemský archiv Brno, fond B 251, kart. č. 46, sign. 4083.

zpráva o odjezdu transportů do Niska.⁷⁹ Ve fondu věznice krajského soudu v Ostravě je seznam 122 židů předaných ke druhému transportu z Brna.⁸⁰ Ve fondu ostravského Mimořádného lidového soudu lze nalézt řadu jinde těžko dosažitelných informací o arizaci majetku židů deportovaných do Niska, o židovských konfidentech, o osudech některých deportovaných, o protižidovské činnosti příslušníků gestapa, o krádežích židovského majetku atp.⁸¹

V Archivu Města Ostravy se nachází sbírka dokumentů k transportům do Niska, obsahující seznamy deportovaných a perzekvovaných židů, poválečnou korespondenci židovské obce o osudu deportovaných, dobovou korespondenci s táborem v Nisku, fotografie a kresby tábora i deportovaných, kopie propouštěcích dokladů z tábora, výstřižky s tematikou Niska aj. Jsou zde i vzpomínky účastníků transportů⁸² a rukopis dokumentární práce o ostravských vojácích Svobodovy armády v SSSR, mezi nimiž byli i židé, kteří prošli Niskem.⁸³ Jsou zde i kopie dopisů získané z archivu v Örebro ve Švédsku, jež se týkají osudu ostravského podnikatele Eduarda Grafa, účastníka prvního transportu do Niska.⁸⁴

Z dalších domácích institucí lze ještě připomenout třeba Památník Terezín a Archiv Židovského muzea v Praze, v jejichž sbírkách vzpomínek jsou i zmínky o Nisku.⁸⁵

Ze zahraničních archivů má nejvíce dokladů o Nisku Archiv Yad Vashem v Jeruzalémě. Jsou zde nejen kopie zpráv a nařízení nacistických úřadů, korespondence židovských obcí a transportní listiny, ale též doklady o transportech z Vídně a množství vzpomínek bývalých vězňů tábora v Nisku v šesti jazycích.⁸⁶ V archivu Hebrejské

⁷⁹ Zemský archiv Opava, Policejní ředitelství Moravská Ostrava, kart. č. 486, sign. 2875.

⁸⁰ Tamtéž, Správa věznice Krajského soudu Moravská Ostrava 1924-1948, Verzeichniss der am 26. X. 1939 aus der Kreisgerichtshaft entlassenen Juden.

⁸¹ Tamtéž, Mimořádný lidový soud Moravská Ostrava 1945-1948. Jde např. o spisy č. 732/46, 832/46, 846/46, 1234/46, 60/47, 64/47, 105/47, 234/47, 128/48.

⁸² Např. vzpomínky Arnošta Bachracha, Táni Enochové, Ericha Knöppelmachera, Arnošta Spiry, Ericha Trauba.

⁸³ BORSKÝ, Karel, KOPOLD, Bedřich. *Medailony statečných*. Profily příslušníků Čs. armádního sboru v SSSR, pocházejících z Ostravska. Praha 1991. Strojopis, sign. Ar 506/85, poř. č. 47/94. Práce je zcela odlišná od podobného sborníku *Medailony statečných*, c. d., a uvádí tyto deportované: Viktor Fisch, Karel Hahn, Ervín Falter, Kurt Markovič, Erich Rosický.

⁸⁴ Blíže viz (M&B). *První transport Židů se uskutečnil na podzim devětatřicátého roku z Moravské Ostravy*. Nová radnice, říjen 2001, s. 11.

⁸⁵ V Památníku Terezín např. HAAS, Lev. *Vzpomínka na Nisko*, inv. č. 843; v archivu Židovského muzea v Praze např. MURMELSTEIN, Benjamin. *Die Juden in Theresienstadt*, inv. č. T-343.

⁸⁶ Yad Vashem Document Archive, Jerusalem. Vídeňských transportů se týkají např. signatury M 38/84, M 38-DOW/307, 030/52, 030/81 (zde jsou jmenné soupisy deportovaných). Soubor dokumentů k českým vězňům obsahuje i korespondenci a adresáře z doby pobytu v Rusku (07 Cz/38). Vzpomínky jsou zaznamenány v češtině, slovenštině, polštině, němčině, angličtině a hebrejštině, poskytli je např. Ernst Simon (M 38/39), Herbert Better z Bílska (M 49/292), Dr. Ebner z Vídně (M 38/570), Arie-Artur Alter

univerzity v Jeruzalémě jsou materiály vídeňské židovské obce, ve spolkovém archivu v Koblenzi jsou zprávy některých nacistických úřadů se zmínkami o Nisku.⁸⁷ Informace o Nisku lze dnes zjistit též z internetových stránek některých institucí. Jako příklad uvádím stránky Dokumentačního střediska Simona Wiesenthala, jež v angličtině i němčině informují o transportech a přinášejí mj. fotografii Leopolda Sonnenfelda, jednoho z mála vídeňských židů, kteří se po válce vrátili z gulagů.⁸⁸ Jiným příkladem mohou být internetové stránky okresního města Nisko nad Sanem, v nichž se připomíná i historie tábora.⁸⁹ Podobných stránek najde zvědavý badatel jistě mnohem více.

Příčiny zrodu a zániku „Akce Nisko“

Zdálo by se, že historici holocaustu měli již dost času i archivních materiálů k tomu, aby se shodli na konkrétních důvodech prvních transportů evropských židů. Opak je pravdou. A stejné neshody panují i ohledně zániku „Akce Nisko“, o němž bylo rozhodnuto již toho dne, kdy v Ostravě nastupovali do vagonů židé určení do prvního transportu. Odhlédneme-li od dokumentů technicko-organizačního charakteru, které se týkaly přípravy a samotné realizace transportů, můžeme zjistit, že existují i materiály obecnější povahy, z nichž by šlo zjistit záměry nacistů ohledně židovských deportací, včetně té první do Niska nad Sanem. I když takové dokumenty mají historikové již dávno k dispozici, na jejich výkladu se neshodli.

Kromě celé řady více či méně zjevných náznaků řešení „židovské otázky“ v Hitlerových vystoupeních v minulosti byl prvním zřetelným krokem v této věci Heydrichův spěšný dopis velitelům operačních skupin bezpečnostní policie a bezpečnostní služby, odeslaný tři týdny po válečném nástupu do Polska, 21. září 1939. Heydrich svým podřízeným sděloval, že Vůdce schválil plán na vysídlení židů z dobytých území. Prvním „přípravným opatřením“ k realizaci „konečného cíle“, který měl zůstat v tajnosti, mělo být urychlené soustředění židů do větších měst v blízkosti železničních tratí, což mělo usnadnit plánované deportace. Na poradě u Heydricha 27. září bylo

(03/973, 059/1), Max Grün z Třince (03/2640), Cecilie Friedmannová (064/93). Je zde rovněž zajímavá strojopisná studie o niských transportech, jejím autorem je David Latussek (048/231.13).

⁸⁷ Bundesarchiv Koblenz. Např. ve fondu R 30/4a je zpráva vrchního zemského rady v Moravské Ostravě o odjezdu transportů, ve fondu R 58/978 je zpráva o vysídlování židů z protektorátu aj.

⁸⁸ www.doew.at/projekte/holocaust/shoah/nisko.html.

⁸⁹ www.nisko.pl. V textu je ale chybně uvedeno, že transport přijel z Vídně a Prahy, Ostrava ani Katovice nejsou zmíněny.

potvrzeno, že židovské deportace budou směřovat na východ do „cizojazyčné župy“, jež byla záhy pojmenována Generálním gouvernementem. Alfred Rosenberg si na základě rozhovoru s Hitlerem 29. září zapsal do deníku, že „celé židovstvo“ bude soustředěno mezi Vislou a Bugem. Téhož dne se na poradě u Heydricha dohodlo, že kolem Lublina má být vytvořeno „říšské ghetto“ či „rezervace“ pro vysídlené židy.⁹⁰ A stejného dne gauleiter Josef Wagner v Katovicích naléhal na vysídlení 60 tisíc židů z Horního Slezska. Armáda se k jeho návrhu stavěla rezervovaně, ale v té době již Hitler pověřil Himmlera přesídlením etnických Němců „z ruské sféry vlivu“ do nových německých provincií a odstraněním nepřátelských elementů z tohoto území, takže odsun židů dostaly na starost jednotky SS. Vzbudilo to nesouhlas ministra zemědělství Darrého, který měl o kolonizaci dobytých území své představy, ale Hitler ve sporu plně podpořil Himmlera. Ve své „mírové řeči“ 6. října 1939 v Říšském sněmu se Hitler zmínil o „přesídlení národností“ a „uspořádání židovského problému“. K témuž dni se datuje nařízení šéfa gestapa Müllera o „prozatímním“ odsunutí 70 – 80 tisíc židů z katovického obvodu na východ, k nimž podle Eichmannova záznamu mohli být přibráni i židé z okolí Moravské Ostravy. Je to první dokument, který spojuje Ostravu s deportačními transporty. O zařazení vídeňských židů se zřejmě rozhodlo na poradě Heydricha s Hitlerem 7. října a téhož dne byl do Vídně vyslán Adolf Eichmann, aby připravil transporty. Na první schůzku do Ostravy přijel 9. října a přípravy transportů se rozběhly naplno i tady. Intenzivně probíhaly až do 17. října, kdy se v Ostravě chystal k odjezdu první transport. Shodou okolností se však téhož dne konala u Hitlera porada, která stanovila nový plán přesídlovacích akcí. Nešlo o zastavení deportací, pouze o změnu priorit. Při vysídlení židů a Poláků do Generálního gouvernementu měly dostat přednost nové říšské župy, Vartská a Západopruská, kam měli přijíždět etničtí Němci. Deportace židů z Říše, protektorátu i Rakouska byly dočasně zastaveny, mělo je nahradit vytváření městských ghatt, podporované Hitlerem. Ten dal ještě téhož dne šéfovi vrchního velení wehrmachtu Keitelovi směrnice o okupační strategii v Generálním gouvernementu, které zdůrazňovaly strategický vojenský význam tohoto „předpolí“ a předpokládaly budování „východního valu“ umožňujícího soustředění vojsk pro nástup k dalšímu tažení na východ. Oba důvody soustředění židů v oblasti Niska už vylučovaly.

⁹⁰ Ke konkretizaci místa pro vysídlení židů došlo až poté, co byla 28. září 1939 podepsána v Moskvě smlouva o nové německo-sovětské hranici, která se zde posunula až k Bugu a uvolnila tak Německu prostor Lublinska.

Spory historiků se vedou především o místo Niska v plánu „konečného řešení židovské otázky“ a o úlohu Eichmanna při iniciování „Akce Nisko“. Většina historiků se shoduje v názoru, že ohledně židovských deportací „nebylo dopředu nic nebo skoro nic naplánováno“, ⁹¹ protože „za oficiální způsob řešení 'židovské otázky' se dosud stále považovala 'nucená emigrace'“. ⁹² Válka toto řešení skoro znemožnila, nabídla však jinou možnost – odklidit židy na východ do oblastí, jež se nepovažovaly za součást Říše. Řada badatelů dokazuje, že záměry nacistů vůči židům neměly v té době ještě genocidní charakter, ⁹³ že masová exterminace na počátku války postihovala zprvu více Poláky než židy. ⁹⁴ Myšlenka na zřízení „židovského státu“ pod německou správou zaujala dokonce i židovské kruhy v zahraničí ⁹⁵ a vytvářela zdání dobrých úmyslů, jež nacisté měli se židy ještě v roce 1940, kdy opět ožily plány vysídlení židů na Madagaskar. ⁹⁶ Hájil se jimi u soudu i Eichmann, který prý už předchozí nucenou emigrací zachránil statisíce židů. ⁹⁷ Ještě na jaře roku 1941 se podle některých badatelů nacisté snažili nalézt území, kam by mohli evropské židy deportovat, což podle nich jasně podporuje „tezi o improvizaci a nedostatku jasného plánování“. ⁹⁸ Válečný útok na SSSR pak již umožnil přímou fyzickou likvidaci židů. Podle odborníků na dějiny holocaustu se však Hitler „v zásadě rozhodl pro vyhlazení Židů“ už dříve, počátkem roku 1941, a ještě v lednu schválil Heydrich plán na novou funkci tábora v Osvětimi. ⁹⁹

Někteří historici jsou však toho názoru, že již první deportace, jež měly z Niska vytvořit „přechodný tábor“ pro další transporty, zapadaly do genocidních plánů nacistů stejně jako propagandistická zástěrka „židovské rezervace“, která tyto plány navenek jen kryla. ¹⁰⁰ Ve skutečnosti šlo již tehdy o aplikaci metody „Vernichtung durch Aussiedlung“ (zničení vysídlením), neboť naprostá většina deportovaných byla vyhnáním zbavena

⁹¹ ROSEMAN, M. *Setkání...*, c. d., s. 32.

⁹² ARENDTOVÁ, H. *Eichmann...*, c. d., s. 99.

⁹³ KRAUSNICK, Helmuth, WILHELM, Hans-Heinrich. *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD, 1938-1942*. Stuttgart 1981, s. 71, 107; SAFRIAN, H. *Die Eichmann-Männer*, c. d., s. 71-72.

⁹⁴ GIGILEWICZ, E. *Lublinland...*, c. d., s. 55.

⁹⁵ Tamtéž, s. 32, 100. Autor připomíná konferenci ve Washingtonu na přelomu září a října 1939 a návrhy W. Žabotyňského, publikované v jeho práci *The Jewish War Front*. London 1940.

⁹⁶ ROSEMAN, M. *Setkání...*, c. d., s. 34. Eichmannovi asistenti již prošli kursem pro pobyt v tropech a byli očkovaní proti malárii, ale neschopnost Německa porazit britské námořní síly vysídlení neumožnila.

⁹⁷ ARENDTOVÁ, H. *Eichmann...*, c. d., s. 85, 105. Podle autorky sloužil plán Madagaskar jako krycí manévr, „aby přípravy k fyzické likvidaci všech západoevropských židů mohly nerušeně pokračovat“.

⁹⁸ ROSEMAN, M. *Setkání...*, c. d., s. 34.

⁹⁹ BREITMAN, R. *Architekt...*, c. d., s. 168, 172; KERSHAW, I. *Hitler...*, c. d., s. 328.

¹⁰⁰ Např. MOSER, J. *The First...*, c. d., s. 12-13; KÁRNÝ, M. *Tábor...*, c. d., s. 106-107.

možností další existence, když byla bez potravy a přístřeší ponechána napospas v nehostinném, ba nepřátelském prostředí. Platilo to i o deportacích z nových říšských žup, které do jara 1940 postihly přes 128 tisíc židů a Poláků a vyznačovaly se mnohem brutálnějším postupem stráží SS, takže úmrtnost vyhnanců již během přesunu byla značná.¹⁰¹ Ostatně již v prvních týdnech války v Polsku bylo mezi 16 tisíci popravenými civilisty asi 5 tisíc židů a dalších 7 tisíc židů bylo zabito do konce roku 1939.¹⁰²

Ani soud v Jeruzalémě nezjistil přesně, kdo s nápadem na „Akci Nisko“ vlastně přišel. Většinou se uvádí, že příkaz k zahájení příprav transportů dostal Eichmann od svého představeného, šéfa gestapa Heinricha Müllera, jak to stojí v záznamu rozhovoru ze 6. října 1939.¹⁰³ Vše však nasvědčuje tomu, že jedním z impulsů byla Eichmannova osobní iniciativa, k níž se na procesu hrdě hlásil.¹⁰⁴ Spolu s svým přítelem a nadřízeným Wilhelmem Stahleckerem, velitelem bezpečnostní policie u říšského protektora v Praze, zřejmě rozpracovali návrh katovického gauleitra Wagnera na vysídlení hornoslezských židů¹⁰⁵ a přidali k němu i návrh na vysídlení židů z Ostravska, když k tomu získali souhlas protektora Neuratha.¹⁰⁶ Už tři dny před Müllerovým příkazem, 3. října 1939, jednal patrně v této věci Eichmann v Ostravě se svým zástupcem Hansem Güntherem.¹⁰⁷ Historik Goshen dokonce předpokládá, že tzv. Müllerův příkaz je Eichmannovou falzifikací. Známe jej totiž výhradně jen z Eichmannova zápisu rozhovoru, jiný zdroj neexistuje. A zfalšoval ho prý proto, aby tam mohl vsunout zmínku o ostravských židech, na jejichž odsunu mu velmi záleželo.¹⁰⁸ Ať tak či onak, akce stejně musela být projednána a schválena nejvyššími místy v Berlíně.

A co vedlo k zániku „Akce Nisko“? Sdělení bylo odesláno z berlínského ústředí RSHA 18. října 1939, s odvoláním na příkaz Müllera, podle kterého odsun židů a Poláků vyžaduje ústřední vedení a nezbytný souhlas berlínského ústředí.¹⁰⁹ Je to zjevná narážka na Eichmannovu iniciativu, jež připadala nebezpečná i gubernátorovi Hansi Frankovi, který si na Eichmanna v Berlíně dokonce stěžoval. Eichmann sám pokládal Frankovy intriky za hlavní důvod k ukončení akce. Co všechno ještě mohlo být v pozadí? Pro výše

¹⁰¹ KERSHAW, I. *Hitler...*, c. d., s. 301-302.

¹⁰² ROSEMAN, M. *Setkání...*, c. d., s. 36.

¹⁰³ Národní archiv Praha, 101-653-1, s. 2.

¹⁰⁴ ARENDTOVÁ, H. *Eichmann...*, c. d., s. 100.

¹⁰⁵ Národní archiv Praha, 101-653-1, s. 179.

¹⁰⁶ KÁRNÝ, M. *Tábor...*, c. d., s. 111.

¹⁰⁷ HILBERG, Raul. *Sonderzüge nach Auschwitz*. Frankfurt am Main-Berlin 1981, s. 125.

¹⁰⁸ GOSHEN, S. *Die Nisko-Aktion...*, c. d., s. 119-120.

¹⁰⁹ Národní archiv Praha, 101-653-1a, s. 27.

zmíněnou změnu priorit v plánu deportací svědčí Himmlerovo nařízení ze 30. října 1939, v němž dostaly nové říšské župy přednost před územím Říše, protektorátu i Rakouska, odkud byl vývoz židů dočasně zakázán.¹¹⁰ A trvalo to celých 18 měsíců, než na transporty do Niska navázaly nové deportace židů z Říše. Stejnou překážkou mohl být úmysl vytvořit v pohraničí osady SS a „východní val“ pro nástup k útoku na Rusko.¹¹¹ Objevil se i názor, že organizovat trojí přesídlování zároveň (příchod etnických Němců, odsun Poláků a deportace židů) bylo moc složité a působilo to zmatek a chaos.¹¹² I podle Iana Kershawa přispěly k zániku „Akce Nisko“ chaotické poměry po příchodu židů do míst deportace a jejich nedostatečné zásobování. Tábor v Nisku byl nakonec zlikvidován a další deportace do Generálního gouvernementu dočasně zastaveny, protože gubernátor Frank měl námitky proti přijímání vysokého počtu židů aniž bylo jasné stanoveno, co se s nimi má dělat. Frank získal na svou stranu Göringa, který „divoké přesídlování“ z ekonomických důvodů zakázal.¹¹³ Další příčinou mohla být skutečnost, že armáda pro svou potřebu blokovala většinu kolejových vozidel, bez nichž se transporty neobešly.¹¹⁴ Podle jedné zmínky mohlo z plánu niských transportů sejít možná jen proto, „že se nelíbil ústředním autoritám“.¹¹⁵

Bilance transportů

Do odjezdu prvního transportu zbývalo už jen pár desítek hodin, ale nikdo pořád ještě netušil, kam vlastně vlak pojedě. Teprve 15. října 1939 dorazil na gestapo do Ostravy dálnopis s tímto textem: „*Konečná stanice pro transporty je Nisko nad Sanem. Přijedu do Moravské Ostravy dnes, v neděli. Eichmann, hauptsturmführer SS.*“¹¹⁶

V té době již přípravy k odjezdu vrcholily.¹¹⁷ Židovští inženýři pod dohledem nacistů zhotovili plány tábora a navrhli jeho vybavení, přičemž potřebný materiál měly dodat židovské firmy. Židovským obchodníkům bylo zboží zabaveno, ostatní potřeby

¹¹⁰ BREITMAN, R. *Architekt...*, c. d., s. 95.

¹¹¹ TÝŽ. *Tamtéž*, s. 90; KÁRNÝ, M. *Tábor...*, c. d., s. 115.

¹¹² REES, L. *Osvětim*, c. d., s.31.

¹¹³ KERSHAW, I. *Hitler*, c. d. s. 301, 302.

¹¹⁴ ROSEMAN, M. *Setkání*, c. d., s. 33; AHARONI, Zvi, DIETL, Wilhelm. *Operacja Eichmann*. Jak to bylo naprawdę? Warszawa 1998, s. 44..

¹¹⁵ BONDYOVÁ, R. *Jakob Edelstein*, c. d., s. 165.

¹¹⁶ Národní archiv Praha, 101-653-1a, s. 21.

¹¹⁷ Následující informace o průběhu transportů včetně statistiky zpracovány podle BORÁK, M. *Příprava ...*, c. d., s. 100-105.

musela židovská obec koupit. Stavitelé poskytli stavební hmoty, dřevo a nářadí, chemička v Hrušově dodala cihly a cement, Rütgersovy závody v Zábřehu dodaly část střešního papíru, drátovny v Bohumíně poskytly 120 centů ostnatého drátu na oplocení tábora. V židovských obchodech byly zabaveny potraviny, v den odjezdu měla židovská obec přichystat tunu chleba na cestu. Ústředny pro židovské vystěhovalce v Praze a ve Vídni spolu s ostravským gestapem sestavily strážní jednotku, jíž velel zástupce šéfa ostravského gestapa kriminální komisař strurbannführer Post, vyhlédnutý za budoucího velitele tábora. Vedoucím prvního transportu z Ostravy byl sám komisař Gerhard Wagner, šéf ostravské služebny gestapa.

V ostravské Jízdárně se 17. října odehrál definitivní výběr účastníků transportu. Na zdravotní prohlídky dohlíželo pět německých lékařů, ale k transportu byly vybrány i osoby přestálé a nemocné. Odváželi je autobusem na nákladní nádraží v Přívoze, kde již stála vlaková souprava osobních vagonů. Nákladní vagony naložené dřevem a dalším materiálem byly přichystány již předem. Vzápětí po přivezení posledních židů byly vagony uzavřeny a nikdo již nesměl ven, ale vlak stál na nádraží až do příštího rána. Ještě před odjezdem byla provedena první perzekuční akce – při osobní prohlídce budoucích vězňů jim byly zabaveny cenné předměty, zvláště ze zlata a stříbra. Ve středu 18. října asi v půl deváté ráno vyrazil transportní vlak o 51 vagonech ve směru Bohumín, Dziedzice, Osvětim, Krakov, Tarnów, Rzeszów a Przeworsk do cílové stanice Nisko nad Sanem. Bylo v něm 901 židů.

Přestože akce byla před veřejností utajována, došlo podle dochovaného hlášení nacistických úřadů při odjezdu transportu u ostravského nádraží „k hlasitým projevům sympatií Čechů a židovských žen“ s deportovanými židy.

První transport z Katovic odjel ráno 20. října a mělo v něm být 1029 židů z okolí Katovic, Chorzowa a Bílska, soustředěných před odjezdem do tělocvičny v blízkosti nádraží. Podle jiných pozdějších hlášení však s transportem odjelo jen „přibližně 875 mužských židů“. Ostrava k vlaku dodala několik vagonů s nákladem dřeva a jiného materiálu. První transport z Vídně vyjel z nádraží Aspangbahnhof 20. října ve 22 hodin a bylo v něm nejméně 912 židů. V Ostravě k vlaku opět přidali vagony se dřevem, potravinami a výstrojí.

Podle svědectví pamětníků trpěli deportovaní během cesty nejvíce žízň a hrubým zacházením stráží, které se po dojezdu do cíle ještě zhoršilo. Zvláště cesta přes San do prostoru budoucího tábora u obce Zarzecze, vedoucí rozmoklým terénem, byla

mimořádně vysilující a vyžádala si první oběť, jejíž organismus nevydržel nadměrnou námahu. Ostravský transport hned po svém příjezdu započal se stavbou baráků, ale k překvapení všech vězňů byla již druhého dne provedena selekce, jež měla v táboře ponechat pouze odborníky nezbytné pro jeho plynulý provoz. Ostatní, tedy většina vězňů, byli z tábora postupně vyháněni.

Přestože Berlín transporty zakázal hned v době odjezdu toho prvního, byl nakonec vydán souhlas k realizaci již připravených druhých transportů, údajně proto, aby nebyla ohrožena prestiž státní policie. Druhý transport z Ostravy odjel 26. října večer a bylo v něm asi 400 židů, především vězni dodaní gestapem z Brna a utečenci z prvního transportu. Jejich vlak byl v Katovicích připojen k místnímu transportu, v němž mělo být asi tisíc židů. Spojený vlak dojel do Niska 27. října ve 21 hodin. Pamětníci uvádějí, že židé z polské části Těšínska byli svázeni selskými povozy na nádraží do Bílska, kde byli naloženi do uzavřených nákladních vagonů a připojeni k transportnímu vlaku. Židé z české části Těšínska odjížděli do Bílska vlakem, neboť trať přes Zebrzydowice nebyla poškozena. Je ovšem obtížné ze vzpomínek odlišit, kdy se jednalo o první a kdy o druhý transport. Z Ostravy odjížděli pouze ti z těšínských židů, kteří sem odešli z polského záboru Těšínska již před německou okupací. Druhý transport z Vídně odjel také 26. října a bylo v něm nejméně 669 osob.

Druhé transporty se od prvních v mnohém lišily, což zřejmě způsobila změna záměrů, jež nacisté s táborem v Nisku měli. Vězni byli vystaveni ostřejšímu zacházení ze strany ozbrojeného doprovodu, tvořeného nyní příslušníky operačních skupin pro zvláštní určení, jak tomu bylo u transportu z Katovic. Část vězňů byla podle svědectví pamětníků přepravována v nákladních vagoncích. Až na nepatrné výjimky nezůstal nikdo z vězňů v táboře v obci Zarzecze, nýbrž byli hnáni kolem tábora dál na východ, když byli předtím zbaveni svého majetku.

Třetí transport odjel již pouze z Ostravy. V deseti nákladních vagoncích cestovalo 322 vězňů, dodaných především z Prahy. Byli to většinou židé polského původu, již dlouho pobývající v policejní vazbě, takže transport měl pro ně být jakýmsi trestem a možná jen proto byl povolen. Vlak vyjel z Ostravy ráno 1. listopadu, ale do Niska nikdy nedorazil. Rozvodněný San strhl provizorní most, jediný přístup k táboru, proto byl vlak cestou odkloněn do Sosnowce na Horním Slezsku. Vězni byli dáni do péče místní židovské obce a byl pro ně zřízen koncentrační tábor. Ač měli být dopraveni do Niska hned jak to situace dovolí, nikdy k tomu nedošlo a na jaře roku 1940 byl tábor

rozpuštěn. Část vězňů se rozptýlila do okolí, ostatní byli převezeni na Slovensko a někteří se dokonce zachránili odchodem do emigrace.

Pokusíme-li se spočítat, kolika židů se vlastně transporty týkaly, musíme vyjít z dochovaných hlášení gestapa a porovnat je s odhady pamětníků. Počet všech deportovaných osob činí podle maximálních údajů 5233 osob; bez třetího transportu, který do Niska nedošel, jen 4911 osob, a v minimální variantě zohledňující rozpory v údajích o prvním transportu z Katovic celkem 4757 osob. Zdá se tedy, že sdělení pamětníků o nejméně 5 tisících deportovaných židů se blíží skutečnosti.

Podle zprávy policejního ředitelství v Moravské Ostravě se po likvidaci tábora vrátilo 13. dubna 1940 zpátky celkem 516 osob, z toho 301 osoba do Ostravy, 18 osob na Těšínsko a v cestě do Vídně pokračovalo 197 osob. Tyto údaje se jen drobně liší od jiných relací. Někdy se však uvádí, že do Ostravy se vrátilo celkem 460 bývalých niských vězňů a tento počet lze zjistit i v seznamu účastníků niských transportů z Ostravy, který zpracovala ostravská židovská obec patrně nedlouho po likvidaci tábora v roce 1940. Poznámka o návratu z Niska je u 450 osob, což může znamenat, že kromě zmíněného hromadného návratu po likvidaci tábora se z Niska vraceli ve skupinkách či na vlastní pěst další vězni, které pak obec zaregistrovala jako navrátilce, aby jim mohly být vystaveny doklady. Navrátilci sotva tušili, že za dva roky je nové transporty povevou do Terezína a dál do Osvětimi, odkud se vrátil jen málokdo.

Z uvedené statistiky je zřejmé, že naprostá většina deportovaných, tedy přes 4 tisíce osob, byla z tábora vyhnána na sever k Lublinu a k nové východní hranici Říše se Sovětským svazem. Tam byli vězni ponecháni svému osudu. Návrat do tábora či zpátky k domovu byl přísně zakázán, přesto se mnozí pokusili vrátit. Jiní se snažili uchytit v okolních městech vesnicích, kde však byly mimořádně svízelné životní podmínky. Nejvíce vězňů proto nakonec přešlo do Sovětského svazu, kde většinu z nich vzápětí čekaly další deportace, tentokrát do stalinských gulagů. Tam hynuli po stovkách. Ti, kterým se podařilo deportacím na Sibiř vyhnout, byli po dobytí Ukrajiny Němci téměř beze zbytku povražděni. Přes tři sta vězňů, kteří byli po vzniku československé jednotky v SSSR z gulagů nakonec propuštěni, prošlo krvavými boji východní fronty a návratu domů se dožilo jen 123 z nich. Počty navrátilců v řadách polského vojska budou ještě nižší. Gulagy přežilo údajně jen 22 rakouských vězňů, kteří podobnou možnost záchrany neměli.

Další výzkum problematiky niských transportů by měl shrnout dosavadní literaturu, vytěžit porůznu roztroušené archivní prameny a shromáždit existující vzpomínky pamětníků, aby bylo možno zpracovat monografii s rovnoměrným zastoupením všech tří větví deportací.

Zvláště transporty z Horního Slezska vyžadují základní výzkum. Do kontextu ostravských transportů by se rovněž měla více promítat problematika transportů z Vídně, stejně jako výsledky nových výzkumů třetího transportu, který do Niska nedojel. Mělo by dojít nejen ke zhodnocení všech obecných souvislostí problematiky, ale též ke zmapování složitých životních osudů co největšího počtu vězňů, které Nisko rozešlo do všech světových stran. Souvisí to nejen s verifikací transportních listin a statistiky obětí, ale též s uctěním památky konkrétních osob, účastníků oné historické první deportace evropských židů.